Ur Stala sockens hävder

Utarbetad av Henry Emanuelsson

Pris 75 öre

Kolteckning av Stala kyrka, byggd 1646, nedriven 1876—77. Originalet förvaras i hembygdsmuséet i Gilleby Tegneby socken. Kyrkan är tecknad som den synes från norr. Tornet slutade 9 meter öster från nuv. kyrkogårdsporten med ingång från gården Stala, samt sakristian slutade 35 meter väster från ingången till nuv. kyrkans torn. Kyrkan låg parallellt med nuv. stora kyrkogårdsgången. På kyrkans södra sida var ingången. I äldre tider var alltid vägväsendet inriktat mot bygdens kyrka.

Härmed återgives små avsnitt ur denna sockens intressanta historia, samt med hänvisning till tidigare av mig utgivna brochyrer härom.

Kyrkorna i Stala.

Sedan kristendomens införande har minst 3 kyrkor uppförts. Först en enkel träkyrka, sedan en stenkyrka år 1646 som revs 1876—77, samt den 1876—78 nuvarande uppförda. — Den allra första vet vi inget alls om. — Den andra hänvisas det av undertecknad utgivna häftet, men tillägg må här göras med följande: År 1748 omtalas denna vid biskopsvisitationen vara i mycket gott stånd, den främsta i pastoratet. År 1826 reparerades tornet och försågs bl. a. med nytt tegel. Den omtalade bonden Nils Jonsson som 1809 bekostade målningen av altartavlan var född 1746 i St Röra, Röra sn, och kom genom giftermål till Nedre Dahle. — År 1861 vid biskopsvisitationen tog tanken fäste att uppföra en ny kyrka i Stala, och i denna anledning tillsattes år 1862 den första byggnadskommittén, med bonden Samuel Andersson i Tyfta som ordf. — År 1871 beräknades kyrkans uppförande kosta c:a 35.000:— kr, men den kom att kosta över 50.000— kr. utom alla gratis dags- och kördagsverken. — Den 1 juli 1876 tog arbetet sin början med den nya kyrkans uppförande, samt den 1 november 1878 stod den fullt färdig. Redan i september 1877 stod den helt uppmurad till det yttre.

— År 1878 byggdes kyrkostallarna. Den nya kyrkan hade byggts på berg, sedan fyllde man på jord runt denna, samt år 1898 gjorde man sandgångar runt kyrkan. — År 1913 genomgick kyrkan en betydande restaurering. — Kyrkans dopfunt är sedan medeltiden.

Den gamla kyrkan omgavs av en begravningsplats, i söder 20 meter samt i norr 30 meter. Vid ingången till sakristian gick färdvägen från N. Hoga med en port mitt för denna samt vid ingången till tornet genom en port bortåt 15 meter söder om tornet. Hit gick prästvägen från Hårleby.

Ritningen till den nuvarande kyrkan godkändes av Konung Carl XV den 10 maj 1872.

Kyrkogårdarna i Stala.

Före 1919 var kyrkogården liten, endast c:a 60 meter i längd och c:a 42 meter bred, dess areal 25 ar. Sådan var kyrkogården även 1815. Vården av gravar var sällsynt i äldre tider, därav det ringa behovet av större kyrkogård. Men när folkmängden blev stor i mitten av 1800-talet, nödgades man år 1857 fylla på kyrkogården med 24 lass från varje hemman, samt omlägga kyrkogårdsmuren. — Den till våra dagar äldsta bevarade graven är den över Kronobefallningsmannen P. J. Eiserman i Svanvik som avled år 1809. — År 1853 drabbades Stala av en koleraepedemi. Den utbröt den 17 september då Annika Larsdotter född 1794 inneboende i Skåpesund, Varekilsnäs, som besökt Göteborg där hon blivit smittad, hon avled den 20 september. Kort därpå insjuknade ytterligare 3 personer i samma hus i denna sjukdom, men tillfrisknade. Läkaren Gammelin besökte de insjuknade. Smittan spred sig sedan till torpet Dammen, Varekil, där den 2 ok-

tober torparen Lars Svensson avled, han var född 1808 i Varekilsnäs nordgård och son till bonden Sven Larsson. Den 4 oktober avled Lars Svenssons 6-årige son Sven. Ingen läkare besökte dem, och icke blevo de rapporterade som döda i kolera, men många trovärdiga personer intyga enstämmigt, att det var dessa som fördes till vila i en utmark till gården Krabberöd. Intill denna plats uppstod 1874 en torplägenhet Hamnburg. — I juli 1955 beslöt Tegneby hembygdsförening att söka iordningställa denna gravplat. Den 7 april 1957 ordninggjordes graven, så den återfick sitt ursprungliga utseende, och den 1 maj s. år upprestes en minnessten på graven, en vacker granitsten hämtad från Lilldal u Surnås. — Ytterligare en gravplats finnes inom denna sockens gränser, på Orust östra härads avrättningsplats i Hellsberg. — Den 27 maj 1857 avrättades sjömannen Johannes Johansson från Hälsön i Stala sn för rånmord och nedgrävdes på avrättningsplatsen — Se bilden sidan 6 —.

I december 1955 beslöt undertecknad att här få upprest en minnesten över denna märkliga händelse. Det var rätt svårt att få det till stånd, men den 4 juli 1956 restes en från Svanvik hämtad granitsten, som den 13 oktober s. år försågs med följande inskription: ”Här avrättades och begravdes Johannes Johansson, Hälsön den 27/5 1857”. — Den sista officiella avrättningen ägde rum i Sverige 1876, och därefter fingo även de avrättade vila på vanliga kyrkogårdar.

På Valön, samt den del av ön som tillhör Stala sn, finnes dels en koleragrav, upprättad på 1850-talet av en i denna sjukdom avliden sjöman. Denna grav förstördes vid sekelskiftet genom uppodling, men man vet ändå dess plats. Vidare finnes en grav upprättad år 1713 över självmördaren Lars Olsson på Valön, född

Minnestenen på den avrättade Johannes Johanssons grav i Hellsberg. I Bohuslän finnes ingen mera motsvarighet till denna gravplats. På bilden synes även författaren. Fotot från den 13 okt. 1956.

1655 död 1713. Han fick enligt tidens sed ej begravas på kyrkogården, och ännu kan man utpeka dess exakta plats. — År 1617 omtalas Valön som en fiskeplats med 3 strandsittarefamiljer.

Säterierna i Stala.

Stala socken har inom sina gränser hyst 3 av de 5 säterier som en gång har funnits på Orust. — Äldsta är Rossön, ett knapadelssäte, var storhetstid tydligen var på 1500-talet.

ROSSÖN:

Tillhörde adliga ätten Green. Dessa som bodde här redan 1460 lät i början av 1600-talet Kärreberg bliva sina domäners huvudgård. — Sedan denna adelsätt blommat ut blev Svanvik sätegård, en gård som i mitten av 1600-talet kommit i Greenarnas ägo. — År 1760 kom Rossön till vanliga bönder, men blev 1782 ånyo underlagt Svanvik, men kom 1799 åter och slutgiltigt till bönderna igen. Ännu 1799 omtalas Rossön som en ö, men är sedan lång tid tillbaka en halvö.

KÄRREBERG:

Omtalas år 1639 som säteri, tydligen gjort till detta av danskfödde adelsmannen Nils Munck, kommen hit genom gifte med Eline Green av Rossön. Omväxlande ägdes Kärreberg av Green eller Munck, till slut blev 1763 Munkarna ensamma och den siste som bodde här och bar detta namn var Sigrid Munck som flyttade härifrån 1798, men hennes avkomlingar äger ännu idag delar i denna gård. Som en märklighet är att de allra flesta gårdsägarna i N:a Hjelmviksgårdarna samt Härlycke är avkomlingar till adliga släkterna Green och Munck av Rossö och Kärreberg.

SVANVIK:

År 1683 köper lagmannen över Bohuslän, Alexander Cock, bosatt på Bohus slott gårdarna: Varekil, Svanvik, Rossön, Brottkärr, Rörvik, samt en 2/3 av gården S:a Hjelmviks Sörgården, tillsammans över 5 hemman. Det mesta köptes av kyrkoherde Fredrik Bagge i Marstrand, som Greenarna bortpantat till honom. — Alexander Cock var född 1642 i Stralsund i Tyskland och avled 1712. Han bodde aldrig på Svanvik. År 1711 sålde han alla dessa gårdar till adelsmannen Peter Göthenstjerna, men innan dess hade han 1691 gjort Svanvik till säteri.

Tydligen var det Peter Göthenstjerna, född 1652 och död 1726, som bodde i Svanvik och som uppförde det stora karantänshuset i Svanvik av furutimmer, som mätte en längd av 46 alnar, bredd 16 samt i höjd 6. Husets storlek kanske bäst belyses om man säger att en vanlig prästgård vid denna tid hade en längd av 24 alnar och ett vanligt bondehus endast 16 alnar. År 1799 tillbyggdes 2 stora flyglar till säteribyggnaden, allt revs 1874, ett hus där amiraler och stormän bott uti genom tiderna. — År 1748 började Svanviks storhet att vika för att efter 1810 endast utgöras av stamgården Svanvik. — År 1748 såldes Varekil, 1749 S:a Hjelmvik, 1761 Rörvik, 1799 Rossön samt 1809 Brottkärr. — Släkten Göthenstjerna avlöstes av Hård af Segerstad. Denna släkt sålde 1799 Rossön till bönderna Hans Olsson den äldre samt Hans Olsson den yngre — samt Svanvik och Brottkärr till Kronobefallningsman Petter Jacobsson Eiserman född 1748 död 1809. Hans dotter Anna-Britta erhöll sedan Brottkärr, som hon ägde till sin död 1889. Gården är ännu ostyckad. Svanvik såldes 1810 till Kronobefallningsman Olof Frösberg död 1818. År 1819 såldes går-

den till Lars Billström, 1836—50 blev hans måg Kronobefallningsman J. F. Hellberg, född 1789 och död 1866 ägare till hela Svanvik och kom hit 1836 från Toggestala i Långelanda. Rörvik som såldes till brukarna av gården 1761, dessa voro rikt begåvade bönder och en dotter blev gift med Hovkommissarien Carl Hellberg född 1782, död 1862, hans son Johan Hellberg född 1822, häradshövding i Jönköping, blev genom arv och flera olika köp fr. o. m. 1883 ägare till hela Rörvik. Ännu idag är Rörvik en ostyckad gård på ett hemman.

År 1802 byggdes en Väderkvarn på Svanvik.

Peter Göthenstjerna synes hava sålt gården till Anders Göthenstjerna, född 1700 i Kungsbacka och tullförvaltare i Varberg, dog 1741 i Svanvik och begravdes inne i Stala kyrka. Han ingick år 1718 äktenskap med Sigrid Ehrenpreus, född 1699 i Jönköping, dotter till en adelsman och överdirektör Joakim Ehrenpreus o. h. h. Anna Hillestam. Hon avled den 27 oktober 1757 och fördes till vila i Stala kyrka.

Från folkskolans barndom i Stala.

Det synes som om den förste undervisaren av allmogens barn i Stala socken var klockaren Esbiörn Rasmusson i Lunneslätt, Tegneby socken, född år 1670. Han omtalas vid biskopsvisitationen 1728 undervisa barnen. — Den 31 maj 1849 är en mycket märklig dag i Stala sockens historia, då folkskoleundervisningen tog sin början. — Förste folkskolläraren var den i bygden födde Lars Hansson född 1803, död 1885 som torpare i Nyhagen, Molleröd. År 1854 begärde han efter påtryckningar såväl av barnens föräldrar som av dåvarande V. komminister Berg i Stala, avsked från den-

na befattning. År 1856 kom Anton Eklund som folkskollärare hit och fick god start på skolundervisningen. Han flyttade 1870 härifrån till Lindome. År 1862 uppläts torpstället Pallen som bostad till honom, beläget på gården Stalas ägor. Här kom också den första fasta skolan att uppföras och togs i bruk 1873, därigenom fick Stala fast folkskola. — Redan i mitten av 1850-talet började klockareänkan Britta Larsdotter född 1793 och död 1876, samt bosatt på torpet Nybygget, Gunnarsbo, intill Myrebacken, att undervisa barn och anställdes år 1858 som småskollärarinna. — Till början av 1890-talet var småskoleundervisningen ambulerande.

Folkmängdsuppgifter för Stala.

1750 c:a 640 inv. — 1771, 797 — 1800, 1.004 — 1805, 961 — 1810, 910 — 1815, 1.102 — 1820, 1.202 — 1825, 1.339 — 1830, 1.428 — 1835, 1.605 — 1840, 1.737 — 1845, 1.923 — 1850, 2.119 — 1855, 2.254 — 1860, 1.990 — 1865, 2.008 — 1870, 2.011 — 1875, 2.012 — 1880, 1.979 — 1885, 1.822 — 1890, 1.808 — 1895, 1.750 — 1900, 1.656 — 1905, 1.577 — 1910, 1.508 — 1915, 1.415 — 1920, 1.339 — 1925, 1.283 — 1930, 1.223 — 1935, 1.123 — 1940, 1.114 — 1945, 1.091 — 1950, 1.054 — 1955, 978 — 1957, 961 invånare, eller lika som för 152 år sedan. År 1870 fanns det i socknen 456 familjer, av dessa levde 280 som torpare eller backstugesittare. — Av den lägre befolkningen funnos då 13 personer som voro födda utom länet, därav 4 vardera från Öland och Dalsland, 3 från Västergötland samt i från Värmland. — År 1809 avled på ett år 54 Stalabor samt 1832, 65. — Största folkmängdsökningen på ett årtionde var under 1840-talet. — Under 50-årsperioden 1861—1910 utvandrade c:a 140 Stalabor till utlandet. Av dessa var det 95 till Nord-Amerika — den förste år 1878 — samt

c:a 30 till Danmark, c:a 10 till Norge samt en vardera till Ryssland, England och Tyskland. Utvandringen till Danmark var större än vanligt från det övriga Orust, men till USA betydligt mindre än vanligheten. Den förste Orustbo som utvandrade till USA var August Berntsson från Gullberg, Morlanda socksn, år 1864. — Det största utvandringsåret till Nord-Amerika från Stala var 1887, då 9 utvandrade. Grannsocknen Röra hade samma år 27 utvandrare.

Under tiden 1878—1910 utvandrade från Tegneby pastorat 399 personer till Nord-Amerika, eller 155 från Röra, 149 från Tegneby samt 95 från Stala.

Diverse upplysningar ur socknens hävder.

År 1617 hade socknen 5 hantverkare, 3 skomakare samt 2 skräddare, dessa bodde i Brattorp och Hjelmvik.

Den 5 februari 1683 hölls det för sista gången häradsting i socknen. Det skedde i ett bondehus i Hellsberg.

Den uppodlade jorden i socknen uppgavs år 1805 vara 165 hektar, 1820, 225 — 1917, 969 samt 1933, 1.122 hektar. År 1820 utsåddes i tunnor följande: av råg 26, vete 12, korn 180, havre 80, blandsäd 10, ärter 20 samt av potatis 46.

Spöstraffet avskaffades i Sverige 1855, men 1856 fick den siste Orustbon ändå utstå detta. Det var Rasmus Eliasson i Käderöd, Stala sn. Han var född 1825.

Den första barnmorskan var Sara Jönsdotter, född 1823 i St Brunnby, Stenåsa sn på Öland, som genom gifte kom till Bredinge i Kastlösa sn på Öland. Som barnmorska till Hårleby, Stala år 1856, där hon bodde tills 1869, då hon flyttade till Göteborg, samt avled

i Bredinge Kastlösa på Öland år 1889. — År 1876 blev Hårleby boställe för provinsialläkaren samt 1926 kom apoteket hit.

År 1734 funnos i socknen 29 torpställen, 1800 55 samt 1850 186. De flesta bodde i ryggåsstugor och stenstugor. Så sent som 1867 uppförde torparen Anders Jonsson åt sig en stenstuga, Dammen i Ö. Hoga. År 1940 revs den sista ryggåstugan i socknen den låg i Hårleby.

1846 startades den första handelsrörelsen i socknen — Varekil, och 1852 startades en handelsrörelse på gården Stala, samt en i Brattorp 1856.

Den 1 okt. 1886 blev Varekil poststation, och vid samma tid telegrafstation, och 1864 boställe för veterinären för Orust—Tjörn.

Den 1 maj 1859 beslöts på sockenstämma upprätta ett sockenbibliotek.

Under tiden 1858—60 hölls marknader i N. Hoga.

Redan 1480 omtalas det en vattenkvarn i Annefors, samt på 1860-talet fanns härstädes ett betydande bageri.

Åren 1864—77 samt 1878 och till sin död 1885 var Johan Carl Schedin veterinär i Varekil, född 1829 i Nora stad. År 1858 inrättades veterinärstjänsten för Orust-Tjörn. Hans grav finnes på Stala kyrkogård. Han kom 1861 till Orust, bodde i Svanesund, Långelanda socken 1861—64, flyttade 1871 till Svanvik.

År 1886 uti ett magasin inrättades en telegrafstation i Varekil, samt ännu 1900 hade endast 3 Stalabor telefon. Den förste telegrafisten i Varekil var Thekla

Mona Elisabeth Vastenius, född 1853 i Falkenberg, kom hit 1886 från Mollösund.

En bondkvinna Anna Torberntsdotter i Långeby, Stala socken, född 1806 död 1904, omtalade att under hennes barndomstid, skars all säd med en skära. Hon tyckte det var en stor uppfinning när man började använda en lie till detta ändamål. Detta visar den stora förändring i arbetssätt på jordbruket på drygt 100 år från den enkla skäran till skördetröskan.

Som avslutning av denna lilla orientering ur Stala sockens hävder må återgivas något om kynnes särdrag av dess forna innebyggare. Axel Emanuel Holmberg skriver 1845 i sin "Bohusläns historia" — Att Stalaborna äro stridslystna men kulturellt tongivande. — Vad stridslystenheten beträffar, återgiver före 1800-talet ej domböckerna några belägg för detta, men i mitten av 1800-talet troligen främst genom orsak uti svår fattigdom genom överbefolkning, kom detta uttryck till sin rätt, och svåra våldshandlingar voro tyvärr mycket vanliga i bygden. Och vad det kulturella beträffar stod bygden högt, och jämte sin grannsocken Tegneby var utan tvivel under 1700-talet de högst stående på Orust. — Det är också rätt vanligt att en bygd som tidigare stått högt kommer efter. — Det är lusten att hålla fast vid det gamla som är största orsaken härtill.

TEGNEBY gamla kyrka.

År 1830 omtalas det uti ett syningsprotokoll, att detta tempel anses vara det äldsta på Orust. — Sedan var man av den uppfattningen att den var den äldsta i hela Bohuslän. Dåvarande kyrkokännaren och intendenten vid Göteborgs museum, G. Brusewitz, besökte 1862 kyrkan, och gjorde följande uttalande uti denna fråga: "Jag tror att detta kan införstås om själva

Förste Stalabon som blev fotograferad?

Kyrkoherde Johannes Ahlberger, född 1779 död 1871. Foto från omkring 1850. Han var född i Rörvik, Stala sn. och son till bonden Olof Torbiörnsson, född 1733 död 1821, o. h. h. Märta Berntsdotter från Kärrslätt, Stenkyrka sn. Hans fader var med all sannolikhet kusin till författaren anmoder Elin Olofsdotter, född 1738 i Brottkärr, Stala sn. död 1794 i Bro, Morlanda.

byggnaden". Tornets ålder går ej att uppgiva då man ej vet om det var hela tornet eller endast dess träparti som uppfördes 1750, ty år 1748 omtalas det att kyrkans torn är helt ruttet och nytt måste uppföras. Troligen är tornets nedre del mycket gammalt. Som en märklighet kan sägas att kyrkan fick en predikstol på Kong Fredrik I:s tid, så Tegneby var mycket med sin tid ock säkert tongivande på Orust under medeltiden och de 2 första århundraderna härefter, pastoratet omfattade ju också fram till 1631 även nuvarande Morlanda och Skaftö pastorat.

Röra, Stala den 13 maj 1957.

Henry Emanuelsson

Änggårdens Yrkesskolor, Göteborg, 1957